

„გახელმწიფდნეს დიდებულნი“

საკვანძო სიტყვები: თვითმპყრობელობა, შეზღუდული მონარქია, წარმომადგენლობითი საკრებულო, სოციალური თავისუფლება

შესავალი

(ყმობა და თავისუფლება)

ფეოდალიზმი ანუ პატრონყმობა საქართველოში თამარ მეფის (1184-1213) ხანაში დასრულდა და ახალ, ბატონყმური ურთიერთობების ფაზაში გადავიდა (ბერძენიშვილი 1979). ბატონყმური საზოგადოება სოციალური თავისუფლების საყოველთაო შეზღუდვით ხასიათდება. სოციალური თავისუფლება საკვანძო ადგილს იჭერს მაშინდელი ქართული სახელმწიფოს ტიპოლოგიური რაობის გარკვევის საქმეში.

პატრონყმობისას სხვადასხვა სოციალური წრის წარმომადგენლებს ერთი საერთო ნიშანი ახასიათებდათ – უმრავლესი მათგანი (სამხედრო ტყვეების, ანუ მონების გარდა) არავის პირად საკუთრებას არ წარმოადგენდა და ამ აზრით თავისუფალი იყო. პიროვნების სოციალური თავისუფლების გარანტიას „ნათესავისადმი“ კუთვნილება და „შვილობა“, იგივე „მკვიდრობა“ ქმნიდა.

„არც ‘დიდი’ სეფეწულ-მთავარ-აზნაურთ თავისუფლება, არც ძველი, რიგითი ‘ერის’ თავისუფლება და არც ხარკის გადამხდელ ‘მდაბურთა’ ნახევართავისუფლება ‘ნათესავის’ გარეშე არ არსებობდა, რაც ნიშნავს, რომ თავისუფლება ‘ქართლის სამეფოში’ პიროვნების ‘ნათესავში’ ჩართულობით იყო შეპირობებული“ (მამულია 1987, 189).

ვითარება შეიცვალა ბატონყმურ ხანაში: თავისუფლების მსაზღვრელი უკვე არა „ნათესავისადმი“ კუთვნილება, არამედ მიწის მფლობელობა გახდა, მწარმოებელი მოსახლეობის უდიდესი ნაწილი კი ყმა გლეხად იქცა. „თუ XI საუკუნეში მრავლად გვხვდებიან თავისუფალი მიწისმოქმედნი, XII-XIII სს. ასეთთა დაყმევება-გაგლეხების ხანას წარმოადგენდა“ (ბერძენიშვილი 1979, 135). ბატონყმობის შემოსვლით

და დამკვიდრებით ადამიანთა უდიდესმა ნაწილმა თავისუფლება დაკარგა; „თავისუფალი ისეთ მწარმოებელს ნიშნავს, რომელიც არ არის მოქცეული ბატონყმურ ექსპლუატაციაში. თავისუფალი უნდა გავიგოთ, როგორც ანტითეზა ბატონყმობისა“ (ანთელავა 1980, 74). გლენი პატრონის კუთვნილ მიწას მიება და მეზობლის კუთვნილებად იქცა; ასეთი კუთვნილება კი მონობაა. „მონა საკუთრების სახე იყო; შესაბამისად, ის ვიღაც სხვას უნდა კუთვნიებოდა. ზოგიერთ საზოგადოებაში მონა მოძრავ ქონებად მიიჩნეოდა, სხვაგან – უძრავად, კარ-მიდამოს მსგავსად“¹ და კიდევ – „მონობა ერთი ადამიანის მეორის სასარგებლოდ შრომაა, როცა მშრომელი იმის პირად კუთვნილებაშია, ვინც მისი შრომის ნაყოფს ითვისებს“²

ამ რევოლუციური ცვლილების დედაარსს გვიმუდვენებს ტრანსფორმაციაც ტერმინისა – „ყმა“:

თავდაპირველად „ყმა“ ოჯახის იმ უმცროს წევრს აღნიშნავდა, რომელიც გარკვეულ ასაკამდე სრულუფლებიანად არ ითვლებოდა (დღევანდელი *ყმაწვილის* მსგავსად). სახელისუფლებო იერარქიის წარმოქმნის ხანაში, „ყმა“ მსახურეული კლასის სოციალური სტატუსის აღმნიშვნელი ტერმინი გახდა და ისევ უმცროსს, მაგრამ ახლა უკვე გარკვეული უფლებამოსილებების მქონე პირს, ეწოდებოდა:³ პატრონის ყმობა ფეოდალური იერარქიის კიბეზე დგომას მოასწავებდა და უფლებამოსილების და ვალდებულებების წყებას გულისხმობდა: ყმა ჯერ მოსაკარგავე გახდა, ანუ სამხედრო სამსახურის და მიწის „მკვიდრების“ განკარგვის სანაცვლოდ სარგო და ჯამაგირი მიიღო⁴ ამ მიწის დროებით მოსარგებლის პირობით, საბოლოოდ კი, საშვილიშვილოდ დაეპატრონა ამავე მიწას და *მემამულედ* გადაიქცა (მამულია 1987, 184). სხვაგვარად რომ ვთქვათ, ყოფილი მეთემე ჯერ „ნათესავს“ დაემშვიდობა (და ამით პატრიარქალური „ნათესავის“ „შვილობის“ თავისუფლება უარყო), მსახურად დადგა (და ამით აზნაურული „დიდი თავისუფლებისთვის“ შეემზადა), მერე კი (მისი შთამომავალი) აზნაურული, „დიდი თავისუფლების“ სტატუსით შეიმოსა, ბოლოს კი მემამულეობით დაამთავრა და ამრიგად, ამ კონტექსტში, „ყმობამ“ თავი-

1 “The slave was a species of property; thus he belonged to someone else. In some societies slave were considered movable property, in others immovable property, like real estate” (Hellie 2017).

2 “Рабство – труд одних людей на других, соединённый с личной принадлежностью трудящегося тому, кто присваивает продукт его труда” (Рабство 1989).

3 „ყმის უძველესი მნიშვნელობა მსახური არის“ (მამულია 1987, 19).

4 „მოსაკარგავე, თავისი სოციალური კუთვნილებით, აზნაურია, მაგრამ იგი განსხვავდება 'მემამულე აზნაურებისაგან', ე.ი. ამ წოდების მამულობით (მემკვიდრეობით) მფლობელებისაგან“ (მესხია 1982, 366).

სუფლების შინაარსი ბოლომდე შეირჩინა და ძირითადად აღმავალი გრადაციით განივითარა.

სულ სხვა დატვირთვა შეიძინა ტერმინმა მოგვიანებით, როცა ის უკვე სოციალური პირამიდის უფართოეს და უქვედაეს ფენას, გაგლენებულ „მდაბურებს“ მიესადაგა; გლენთან მიმართებაში „ცმობა“ უუფლებობის, სხვისადმი პიროვნული კუთვნილების და სხვაზე დამოკიდებულების აღმნიშვნელი გახდა. მომავალ გლენთა თავისუფლების დამცრობის პროცესი, რასაც სათავე სოციალური ვერტიკალის წარმოქმნამ დაუდო, საბოლოოდ და ხანგრძლივი კლასობრივი ბრძოლის შედეგად, „წერილი ერის“ (ჯუანშერი 1996) ფაქტობრივი დამონებით დამთავრდა. სოციალური თავისუფლების ამ დაღმავალი, ინვოლუციური ზიგზაგის შედეგად ყმა-გლენს უუფლებო ყოფაში მერე ექვსასი წელიწადი მოუწია ცხოვრება...

პროვინციებში გახელმწიფებულ მემამულეებს დაყმევებულ-დაგლენებულ მიწისმოქმედთა სრულ, არსებითად მონურ, მორჩილებაში საყოლად ყველანაირი, სამხედრო-ადმინისტრაციული თუ ეკონომიკურ-სამართლებრივი, ინსტრუმენტი უკვე გამართული ჰქონდათ, რის გამოც ქვემდებარე ფენასთან ჭიდილში აღარც კლასობრივი თანამოძმის თანადგომა სჭირდებოდათ და აღარც მეფის ხელის შეშველება, მით უფრო, რომ მეფე და სამეფო კარი უკვე დიდი ხანია, კლასობრივ თანამოძმეს აღარ ჰგავდა – *მეფე პრინციპულად განსხვავებულ პოლიტიკურ სისტემას, საჯარო ხელისუფალს, ანუ სახელმწიფოს ასახიერებდა*. ქართული ტერმინი „სახელმწიფო“ ხელმწიფისგან (ესე იგი მეფისაგან) არის წარმომდგარი და იმას მოწმობს, რომ პატრიარქალური ოჯახის და გვარის გაფართოების გზით, ჯერ ფეოდალური სისტემა („მამა-სახლისები“ და „მეფე-უფლები“) ყალიბდებოდა, ხოლო, მერე (მას მერე, რაც მეფის ხელი მწიფდებოდა, ანუ ხელისუფლება ფართოვდებოდა და მეფე „ხელმწიფის“ რანგს აღწევდა), ამ „მამაუფლების“ სისტემიდან სახელმწიფო იქმნებოდა. ასეთი ხელმწიფე და მეფეთ-მეფე სხვა მცირე მეფეების უფლება-მოვალეობებს არეგულირებდა და ცალკეული საგამგებლო ქვეყნების (პროვინციების) გარეგადამწვდომი ერთიანი ინსტიტუტის პრეტენზიით გამოდიოდა. მეფე ბოჭავდა მასთან ყმობაში ნებაყოფლობით შესული ფეოდალების რეგიონალურ მეფეებად ქცევის და გახელმწიფების ტენდენციას და ფულადი ურთიერთობების განვითარების კვალდაკვალ, სამეფო მოხელედ, ანუ დაქირავებულ მსახურებად მათ გარდაქმნას ესწრაფოდა. ამიტომ, ჯერ კიდევ ბატონყმობამდე, ანუ უკვე პატრონყმობის ფაზიდანვე, ხელმწიფის და, შესაბამისად, სახელმწიფოსადმი დაპირისპი-

რება ფეოდალთა კლასის მოუშორებელ, თანშობილ სოციალურ ინსტიტუტს წარმოადგენდა.

„თავი და თავი ის არის, რომ მეფობა... ფეოდალური წესრიგის შიგნით არსებობდა, მაგრამ მისი შემადგენელი არ ყოფილა“,⁵ „ასევე ეკლესიაც ფეოდალური წესრიგის შიგნით იყო, მაგრამ – არა ამ წესრიგის შემადგენელი“⁶ „მეფობის მსგავსად, ეკლესია წინ უსწრებდა ფეოდალიზმს... ორივე მათგანი ანტიისხეულს წარმოადგენდა, მაგრამ, რა უცნაურიც არ უნდა გვეჩვენოს, სწორედ ფეოდალურმა წესრიგმა მოიყვანა ისინი სიმბიოზში“.⁷

ხელმწიფე (სახელმწიფო) მუდამ იმის ცდაში იყო, მომავალი მემამულე ცენტრალური ხელისუფლების, ანუ სამეფო კარის მოხელედ ექცია, მაგრამ დროთა განმავლობაში აშკარა ხდებოდა, რომ მის ყმობაში შემოსული ყოფილი მამასახლისები და მისთანები ცდილობდნენ მეფის მიერ მინიჭებული ყველა უფლება და თანამდებობა საკუთარ საგამგებლო მხარეში გახელმწიფებისთვის გამოეყენებინათ. სხვაგვარად რომ ვთქვათ, წარჩინებულები არა ჩინოსნებად, არამედ მემამულეებად ყალიბდებოდნენ და სამეფო სახლიც ცენტრალური აპარატის მოხელეებად, უკვე გადიდკაცებული და გადიდგვაროვნებული ხელქვეითების ნაცვლად, წვრილაზნაურების დაწინაურებას („წარჩინებას“) შეეცადა.

„მომავალში უნდა გარკვეულიყო ხელმწიფის ვაზირი (ანუ ცენტრალური მოხელე, მინისტრი – ა.ჯ.) გააქრობდა ერისთავთერისთავს (ანუ გახელმწიფების გზაზე მდგარ ადგილობრივ მმართველს – ა.ჯ.), თუ ვაზირ-ერისთავთერისთავი გახელმწიფდებოდა და შინაარსგამოცლილი ვაზირობა მას გარეგნულ სამკაულადღა შერჩებოდა“ (ბერძენიშვილი 1965, 90).

დიდგვაროვანი მოხელეები, ანუ ნახევრად დამოუკიდებელი რეგიონალური მმართველები და მომავალი „ბატონები“ – პატრონყმობის სტადიაზე მეფეს იმიტომ და იმდენად ეურჩებოდნენ, რატომაც და რამდენადაც ეს უკანასკნელი მათი ხელისუფლების ლეგიტიმაციის პრეტენზიით გამოდიოდა. მეფის ხელის ჩაურთავად მათი უფლება (და ეს ერთნაირად ეხებოდა როგორც მათ სასამართლო, ისე სამეურნეო და სამხედრო უფლებამოსილებებს) საცილობელი ხდებოდა (მელიქიშვილი 1973). ამიტომ მოგვიანებით, როცა მათ თავისი მაინც გაიტა-

5 “The essential point is that the kingship was ... in the feudal order but not of it, (Finer 1999, 884)

6 “The Church too was in the feudal order, but not of it” (Finer 1999, 888)

7 “Like the kingship, the Church anteceded feudalism... Both of them were antibodies but strangely, as we have seen, it was the feudal arrangement which brought them into a symbiosis“ (Finer 1999, 893)

ნეს და რეგიონებში „საშვილიშვილოდ“ გაბატონდნენ, ცენტრალური ანუ სახელმწიფო ხელისუფლების სათავესოდ გამოყენებაც განიზრახეს; ადრე პირიქით იყო: საქვეყნოდ გამრიგე მოხელეები (ერისთავები) ხელმწიფის კარზე მსახურებით რეგიონებში (საერისთავოებში) ცენტრალური ხელისუფლების ნების გამტარებად გვევლინებოდნენ; ბატონყმობის გამარჯვებით სამხედრო-პოლიტიკური ელიტის მეფის ცენტრალური ხელისუფლებისადმი, იგივე სახელმწიფოსადმი, მიმართება შებრუნდა. საერისთავო ქვეყნების მამულად ქცევის და იქ გახელმწიფების მერე, დიდგვარიანი მეზატონე მეფის ცენტრალური ხელისუფლებისადმი დაქვემდებარებას ზედმეტად თვლიდა; საკუთარი ხელისუფლების ლეგიტიმაციის წყაროდ ის იმდენად მეფეს არ აღიქვამდა, რამდენადაც – თავის თავს; ცენტრალური ხელისუფლება მას საკუთარი ინტერესის რეალიზაციის ინსტრუმენტად ესახებოდა და არა პირიქით, საკუთარი თავი – სახელმწიფოს სამსახურში; ადრე (პატრონყმობისას) ის სამეფო კარზე მსახურობდა და მეფის მოხელე იყო; ახლა ვითარება შებრუნდა – სამეფო კარი მისი ინტერესების სამსახურში უნდა ჩამდგარიყო.

XII-XIII საუკუნეების მიჯნის საქართველოს შიდაპოლიტიკური კრიზისი სწორედ ამ მრავალსაუკუნოვანი სოციო-ეკონომიკური ტრენდის დასკვნით ფაზას წარმოადგენდა. დიდგვარიანმა მაგნატებმა მეფის თვითმპყრობელური მიდრეკილება შეზღუდეს და თავიანთი წოდებრივი ინტერესი დაიკმაყოფილეს.

1. თვითმპყრობელობის⁸ სიძნელები

თამარ მეფის მამის, გიორგი III-ის (1056-1184) ხანაში დიდგვარიანთა ელიტამ მორიგი აჯანყება მოაწყო მეფის თვითმპყრობელი უფლების შესაკვეცად (1177 წ.). აჯანყების მეთაური ივანე ორბელი მეფეს ამირსპასალარის თანამდებობაზე ჰყავდა „დამტკიცებული“ სომეხი ისტორიკოსის, ვარდან დიდის ცნობით, თავის დროზე, გიორგი III-მ მისივე უფროსი ძმა, დავითი, სწორედ ივანე ორბელის ხელით ჩამოიცილა გზიდან,⁹ რის მერეც (და რის გამოც) გიორგი მეფემ ივა-

8 თვითმპყრობელობის ცნებაში, აქ მეფის შეზღუდვათა და ქალაქუფლებათა ნაგულისხმევი

9 “Царь иверийский, Деметрѣ, после тридцати двухлѣтнего управления скончался. Сын его, Давид, человек умный и расположенный к добру, принял его корону: он освободил Тиркаша, заключенного в темницу его отцем, и назначил его военачальником; сам же умер через месяц. Некоторые говорят, что он погиб от измены Сембата и Иване Орбелиановых за назначение на их место Тиркаша; и что они заранее условились в этом с Георгом, братом Давида, который обещал им назначить их военачальниками. В 605 — 1156 году Георгий наследовал корону своего брата” (Вардан Великий 1861, 627).

ნე ორბელი გარდაცვლილი (სავარაუდოდ, მოკლული) ძმის, დავითის მემკვიდრის – დემნა უფლისწულის „აღმზრდელად“ (სინამდვილეში მეთვალყურედ) დანიშნა.¹⁰ ამის მიუხედავად, ორბელი ახლა გიორგი მეფეს გადაუდგა, ხოლო დემნა უფლისწული მისი გადაწყვეტილების „კანონიერების“ სამტკიცად გამოიყენა. 1177 წლის აჯანყება არა ტახტისთვის მებრძოლი უფლისწულის, არამედ დიდგვარიანების მოწყობილი იყო, რასაც ალყაშემორტყმული ციხე-სიმაგრეიდან დემნა უფლისწულის გამოქცევაც ადასტურებს: „დემეტრე გარდამომბმელი საბლისა, გარდამოხდა ციხისგან და მომართა თავისავე ბიძასა“ (უცნობი მემკვიდრე 1996, 317). მონაწილეთა მრავალრიცხოვნება¹¹ აჯანყების ღრმა სოციალურ მაპირობებელზე მიუთითებდა, მაგრამ მეფემ მაინც აჯობა შეთქმულებს, დასაჯა ისინი არსებული სამართლის ნორმების გამოყენებით და, რასაკვირველია, დაკავებული თანამდებობებიც ჩამოართვა; ეგ არის ოლონდ, მეფის გამარჯვება სრული არ ყოფილა; მემამბონები ეკლესიიდანაც უტევდნენ. აქ მათ წარმატება ხვდათ. საგანგებოდ მოწვეულ კრებაზე ეკლესიამ მეფეს „ბეგარიდან გათავისუფლება“ მოსთხოვა. მეფე იძულებული გახდა, დაეთმო და ეკლესიას საგადასახადო შეუვალობა – მანამდე რომ თვითონ მოუსპო – ისევ აღუდგინა.

მთელი ეს ვენებათაღელვა თამარის თანამოსაყდრედ დასმას უკავშირდებოდა. დიდგვარიანებს სურდათ, დაესწროთ და თამარის გამეფება (თანამოსაყდრეობა) არ დაეშვათ; უფლისწულის თანამოსაყდრედ დასმას, საერო-სამხედრო ელიტის დასტურის გარდა, საეკლესიო კურთხევაც სჭირდებოდა. კურთხევის, ანუ დასტურის მიცემის საფასურად ეკლესიამ – სადაც წამყვან პოზიციებზე ისევ დიდგვარიანი არისტოკრატია მოკალათებულიყო – მეფეს საგადასახადო შეუვალობა დაათმობინა, მაგრამ ეს არ იყო უმთავრესი. უფრო მნიშვნელოვანი ის გახლდათ, რომ მაშინ „მეფეთა სოციალური პოლიტიკის დემოკრატიული მიმართულების მომხრეთა ნაწილის წარმომადგენელს... განთქმულ მწერალს და ფილოსოფოსს“ (ჯავახიშვილი 1984, 112) ნიკოლოზ გულაბერისძეს მცხეთის კათალიკოსის ტახტი დიდგვარიანი ოპოზიციის წარმომადგენლის მიქაელ მირიანისძის სასარგებლოდ დაათმო-

10 „ივანე ორბელმა დავით-გიორგის ბრძოლაში გიორგის მხარე დაიჭირა, რის საფასურადაც ამირსპასალარობა მიიღო. დემნა უფლისწულს ივანე ზრდიდა და... შესაძლებელია, თავდაპირველად ეს გიორგისა და ივანეს შეთანხმების შედეგად მოხდა, დემნას გაუფნებლობის მიზნით“ (ლორთქიფანიძე 1979, 291).

11 „მეფის წინააღმდეგ გამოვიდნენ ... ყოველნი ორბელნი მათი 'მოკიდებულ-მიმდგომითურთ': ივანე ვარდანის ძე, შოთა ძე ართავაროსძისა, ქართლის ერისთავი სუმბატ ლიპარიტის ძე, მეჯინიბეთუხუცესი ქავთარ ივანეს ძე, ანანია დვინელი, მხარგრძელი, დიდი გამრეკელი, მემნა ჯაყელი, ჰასან კაენის პატრონი, გრიგოლ ანელი აპირატის ძე და სხვანი“ (ლორთქიფანიძე 1979, 292).

ბინეს. მეფე ეკლესიაში დამარცხდა, საერო ხელისუფლებს კი (იმავე დიდებულებს) გაუწყრა, აღმასრულებელი სახელოები ჩამოართვა და სასახლის ერთგულ აზნაურებს დაუნაწილა.

მაშ, 1177 წელს გადამწყვეტი უპირატესობა ვერც ერთმა მხარემ ვერ მოიპოვა: დიდგვარიანებმა უზენაესი აღმასრულებელი სახელოები დაკარგეს, მაგრამ ეკლესიაში განიმტკიცეს პოზიციები. მეფის ხელისუფლების შესაბოჭად ბრძოლამ ახალ ფაზაში გადაინაცვლა.

მაღე, 1184 წელს, გიორგი III მოულოდნელად გარდაიცვალა (შესაძლოა, მოწამლეს) და ვნებათაღელვაც განახლდა. თამარი, რომელიც აქამდე მხოლოდ თანამოსაყდრედ ითვლებოდა, უკვე სრულუფლებიანი მეფე უნდა გამხდარიყო. ეკლესიამ, როგორც ვნახეთ, თამარის თანამოსაყდრედ დასმაზეც კი არ მისცა გიორგი მეფეს უპირობო თანხმობა, ახლა ხომ – მით უმეტეს: ეკლესიამ თანხმობა უალრესად არასასურველი დათმობის ფასად გამოიმეტა.

მეფის ხელისუფლების უმნიშვნელოვანესი ინსტიტუციური საყრდენი ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესის (იგივე პრემიერ-მინისტრის) სახელო იყო. დიდგვარიანთა ოპოზიციამ – რომელმაც, ეკლესიაში პოზიციები განიმტკიცა – ახლა ჭყონდიდელის თანამდებობა ამოიღო მიზანში.

„ისტორიანი და აზმანიდან“ ჩანს, რომ გიორგი III-ის გარდაცვალების მომენტში ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესის სახელო ჯერაც „მეფის ხელშინაურ მოხელეს“ ანტონ გნოლისთავისძეს სჭერია. მეფის ცხედრის დასატირებლად გეგუთის სასახლეში მისულმა თამარმა და მამიდა რუსუდანმა „მიმოიხილეს გარემოს და იხილეს მიქაელ პატრიარქი, ყოველთა ებისკოპოზითურთ მდგომი და ვაზირი ანტონი და ამირსპასალარი ყუბასარ და სხუანი ხელისუფალნი: ყუთლუ-არსლან მეჭურჭლეთუხუცესი, აფრიდონ მსახურთუხუცესი...“ (უცნობი მემატიანე 1996, 321).

შექმნილ ვითარებაში კათალიკოსმა მიქაელმა „წინაუკმო რამე იწყო წესთაგან ეკლესიისათა და ჭყონდიდელ-მაწყურელობა და მწიგნობართუხუცესობა მოივერაგა უფლისაგან“ (ბასილი ეზოსმოძღვარი 1996, 386),¹² ანუ, როგორც ივანე ჯავახიშვილი განმარტავს, პრემიერ-მინისტრის სახელოს საფასურში მიქაელ კათალიკოსმა „თამარის გამეფების უფლების საცილობლად ქცეული საკითხის მშიდობიანად და თამარის სასარგებლოდ გადაწყვეტას ხელი შეუწყო“ (ჯავახიშვილი 1984, 114); თამარის გამეფებაზე თანხმობა სამეფო სახლის

12 „უფალში“ ამ შემთხვევაში რუსუდან დედოფალი იგულისხმება. „უფლისგან“ ე.ი. ქვეყნის უზენაესი პირისგან. „ხოლო შემყრელთა შვიდთავე ამის სამეფოსა მეთუ-მეტყუთა ჰკადრეს და მოახსენეს დედოფალსა რუსუდანს: დღეს შენა სჩან შობელთა ამათთა ნაცვლად“ (უცნობი მემატიანე 1996, 322).

ოპოზიციამ, მაშასადამე, კონსტიტუციური შინაარსის ცვლილების მერელა გამოიმეტა.

სამეფო სახლის მხრიდან პრემიერ-მინისტრის სახელოს არდათმობას ისევ ქვეყნის აშლა და შეიარაღებული დაპირისპირება მოჰყვებოდა. სამეფო კარი კომპრომისზე წავიდა და გარკვეული ყოყმანის მერე¹³ თამარმა დათმო.

ივანე ჯავახიშვილმა მომხდარი ცვლილება თეოკრატიის დამყარებად შეაფასა. „რათგან ქართული სახელმწიფოს სამართლის ძალით მწიგნობართ-უხუცესი მეფის „მამად“ იყო მიჩნეული და მის დაუკითხავად მეფეს არაფერი არ უნდა გაეკეთებინა, ამიტომ მიქაელს ამირითგან თვით მეფეზეც-კი მეტი ძალა და ხელისუფლება ექმნებოდა. მეფეს საეკლესიო საქმეებში უშუალოდ ჩარევის უფლება არ ჰქონდა და ხელი არ მიუწვდებოდა, მიქაელიკი ორსავე, საერო-სახელმწიფო და საეკლესიო ხელისუფლების მქონებელი და გამაერთიანებელი იყო. რამდენადაც მიქაელი უპირველესად კათალიკოზი იყო, ეს გარემოება სახელმწიფოსა და საერო ცხოვრებაში აუცილებლად ეკლესიის გაბატონებას მოასწავებდა. ეს საისტორიო მეცნიერებაში წოდებულს ცეზაროპაპიზმს უდრიდა და რომის ეკლესიის უფლებრივ შემეცნებას მიემსგავსება“ (ჯავახიშვილი 1984, 115).

მიქაელი დიდგვარიან ოპოზიციასთან შეთანხმებით მოქმედებდა – ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესის სახელოს ის სხვაგვარად ვერ „მოივერაგებდა“. ამკარაა, რომ მეფე თამარი საერო-სამხედრო და სასულიერო ოპოზიციის ერთიან ფრონტს შეეჯახა. ბასილი ეზოსმოძღვრის მოწმობითაც, მიქაელმა ჭყონდიდელობა „მოძმაცვითა ვიეთმე მეფისა განმზრახთათა“ მისტაცა ანტონის. „მოძმაცვა“ მზაკვრობად და ღონეობად განიმარტება (ძველი ქართული 2008), ხოლო „მეფის განმზრახები“ მრჩევლებია. რაკი „განმზრახები“ მზაკვრობდნენ, შეთქმულების მონაწილეები ყოფილან, შეთქმულებს კი წოდებრივი ინტერესი ამოძრავებდათ.

ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესის დანიშვნა მეფის და მისი დარბაზის (და არა საეკლესიო კრების) დისკრეციას განეკუთვნებოდა.¹⁴ ამის გამო, თეორიულად შესაძლებელი იყო, თამარს მეფედ კურთ-

13 ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესის სახელოს მიქაელისთვის გადაცემას თამარი, როგორც ჩანს, არ თანხმდებოდა, მაგრამ „მსმენელი ჰაჯისა, ძალითა სამე დამორჩილ იქმნა“ (უცნობი მემატიანე 1996, 322).

14 არათუ მწიგნობართუხუცესის, ძლიერი თვითმპყრობელი მეფის პირობებში თვით კათალიკოსის „შერჩევაც“ ფაქტიურად კი დანიშვნა, მეფის მიერ ხდებოდა ხოლმე. მართალია, დავით ბატონიშვილი თავის „საქართველოს სამართლისა და კანონმდებლობის მიმოხილვაში“ საზოგადო ვითარებას აღწერს, მაგრამ მისი ჩვენება მაინც ნიშანდობლივია: “Глава III №46. Каталикос избирается царем” (ბაგრატიონი 1959, 228).

ხევის მერე ამ ფორმალური უფლებით ესარგებლა და ჭყონდიდელის თანამდებობაზე ისევ ანტონი აღედგინა; მაგრამ ძალთა რეალური თანაფარდობის გათვალისწინებით, მიქაელის გადაყენება არც პირდაპირი ბრძანების ფორმით ივარგებდა და აღარც დარბაზის გავლით მოხერხდებოდა; მეფეს რომ მიქაელის ბრძანებით გადაყენება შეძლებოდა, ჭყონდიდელის სახელოს „მოვერაგება“ მცხეთის კათალიკოსის მხრიდან, აზრს დაკარგავდა. საქმეც ის იყო, რომ მომხდარი ცვლილების თვითმპყრობელური წესით გაბათილება მეფეს – დიდგვარიანი არისტოკრატის პოზიციების განმტკიცებისა და თეოკრატიული მმართველობის (თუნდაც ფორმალურად) დამყარების მერე – უკვე აღარ შეეძლო და თამარმაც საქმეს შორიდან მოუარა; მან ჯერ ეკლესიაში (სადაც, რა ხანია, სამეფო სახლი მარცხს მარცხზე განიცდიდა) სცადა მიქაელის პოზიციების მორყევა; საგანგებოდ მომზადებულ საეკლესიო

„კრების ხელმძღვანელად იმდროინდელი კათალიკოსის, მიქაელის მაგიერ, მისი წინამოადგილე და მოწინააღმდეგე ნიკოლოზ გულაბერისძე დაინიშნა. ... ყველასთვის ცხადი უნდა გამხდარიყო, რომ საეკლესიო კრება კათალიკოს-მწიგნობართ-უხუცესის საწინააღმდეგოდ იყო მოწყობილი“ (ჯავახიშვილი 1984, 116-117).

მიქაელ კათალიკოსი ბრალდებულის როლში ელოდა კრების განაჩენს. თამარი პირდაპირ მიუთითებდა დამსწრეებს: „გამოიძიეთ ყოველი კეთილად და დაამტკიცეთ მართალი, ხოლო განხადეთ გულარძნილი“ (ბასილი ეზოსმოდვარი 1996, 385). ბრალდების დადასტურების შემთხვევაში მიქაელი კათალიკოსობას დაემშვიდობებოდა და, როგორც საეკლესიო წესების შემშლელი, ველარც ჭყონდიდის კათედრას შეინარჩუნებდა და რაკი მეფის ვეზირი (მწიგნობართუხუცესი) აუცილებლად ჭყონდიდის ეპისკოპოსი უნდა ყოფილიყო, მიქაელი მწიგნობართუხუცესის თანამდებობასაც დაკარგავდა. კრებას მიქაელი არც კი დაასწრეს:

„წინამძღვართა კრებისათა ნიკოლას და ანტონი, ... არა ინებეს შორის მათსა ყოფად მაშინდელი იგი ქართლისა კათალიკოსი, რამეთუ წინაუკმო რამე იწყო წესთაგან ეკლესიისათა და ჭყონდიდელ-მაწყურელობა და მწიგნობართუხუცესობა მოევერაგა უფლისაგან. არამედ ვერცა განაყენეს, დალაცათუ ფრიად ილუაწეს“ (ბასილი ეზოსმოდვარი 1996, 387).

მიქაელი ვერ განაყენეს!

ერთხელაც:

მიქაელმა პირველ ჯერზე (1177 წელს, თამარის თანამოსაყდრეობაზე დასტურის საფასურად) *პატრიარქობა*, მეორე ჯერზე კი (1184

წელს, თამარის მეფედ კურთხევაზე დასტურის საფასურად) *ჭყონდიდე-მწიგნობართუხუცესობა* „მოივერაგა“ ამით სამეფო სახლის დიდგვარიანმა ოპოზიციამ – რომელთა რიგებსაც, სავარაუდოდ, მიქაელიც უნდა კუთვნიებოდა – წოდებრივ-კლასობრივი ინტერესებისთვის ბრძოლაში ორი უზენაესი სახელო – ეკლესიის საჭე და პრემიერ-მინისტრის თანამდებობა – მოიგდო ხელში. ასეთ პირობებში პროფესორ შ. მესხიას მტკიცება, რომ მეფემ თვითმპყრობელობა¹⁵ შეინარჩუნა (მესხია 1979) – ნაძალადევად გამოიყურება; მეფის ძალაუფლება შეიზღუდა.

მიქაელის „განყენების“ წარუმატებელმა მცდელობამ ვითარება უკიდურესად გაამწვავა. ძალთა მრავალწახნაგა კონფიგურაციას ერთი საყურადღებო ქიმიც გააჩნდა: ეკლესიის და მიქაელის გაძლიერება არა მარტო მეფეს, სამხედრო-საერო ელიტასაც უქმნიდა თავსატეხს. სამეფო სახლის ოპოზიციამ მეფის ხელი ეკლესიის მეშვეობით კი წარმატებით დაასუსტა, მაგრამ ახლა კათალიკოსი მიქაელი ექცა თავის ტკივილად; მას თეოკრატიის (ეკლესიოკრატიის) არა მხოლოდ ფორმალური უფლება, არამედ ხორცშესხმის ნებაც გააჩნდა; ამ პოტენციალის რეალიზება აღარ შედიოდა დიდებულების ინტერესში. მიქაელი დიდებულებს მეფის ხელისუფლების შესაზღუდად სჭირდებოდათ, თორემ, ნახეთ:

„მოკუდა ქართლისა კათალიკოზი, ჭყონდიდელი, მწიგნობართუხუცესი... მირიანის ძე მიქაელ, ... არავინ შეწუხნა მისთვის არცა დიდი, არცა მცირე, რამეთუ ყოველნი სძულობდეს“ (ბასილი ეზოსმოძღვარი 1996, 388).

ამ სიძულვილის მიზეზი მიქაელის გაფართოებული უფლებამოსილება გახლდათ. დიდებულები ამას ვერ შეეგუებოდნენ. მათთვის ერთნაირად მიუღებელი იყო, როგორც მეფის – საერო ხელისუფლის – ისე სასულიერო მეუფის წრეგადასული ძლიერება. თავიანთი უფლებრივი პრივილეგიების გაფართოების მიზნით დიდგვარიანებმა ისევ მეფეს შეუტყის:

„დიდებულთა ვიეთმე ხელისუფალთა ყვეს ფიცი ესრეთ, ვითარმედ: აღარ ვეგებით ძუელთა ხელისუფალთა და გამგებელთა საქმისათა ფარმანს ქუეშე მყოფნი, ვინათგან მათგან დაძრცვილნი და უნატოდ გაძეულნი ვართ და გუარიანნი და მსახურეულნი სახლნი უპატიოდ და უსახელოდ გასულ ვართ უგუაროთა და უხმართაგან“ (უცნობი მემარტიანე 1996, 324).

15 თუ თვითმპყრობელობის შინაარსად მხოლოდ „დაუმონებელ თავისუფლებას“ (მამულია), ანუ მეფეზე უზენაესი ინსტანციის არარსებობას არ მივიჩნევთ. მაგრამ ამ შემთხვევაში ხომ ლაპარაკი მეფის შეუზღუდავ ხელისუფლებაზეა.

„საქართველოში ეს პირველი წოდებრივი გაფიცვა იყო პოლიტიკურ უფლებათა, ან უპირატესობის მოსაპოვებლად“ (ჯავახიშვილი 1984, 120). „გვარიანი და მსახურეული სახლების“ შვილები მოითხოვდნენ მხოლოდ მათი წრის წარმომადგენლებს სჭეროდათ აღმასრულებელი სახელოები: „საქართველოს მეფეს ხელისუფლება უნდა შეჰზღუდვოდა: მას თავის სურვილისამებრ მოხელეთა ამორჩევა და დანიშნა არ შეეძლო. ამიერითგან უმაღლესი მოხელეობა უეჭველად დიდებულ აზნაურთა გვარის შვილებს უნდა რგებოდა“ (ჯავახიშვილი 1984, 121).

განსხვავებულად აფასებს მოვლენებს პროფესორი ილია ანთელავა; გაფიცვა – მისი აზრით – არ ყოფილა დაბალი სოციალური წრის ადამიანების დაწინაურების წანაღმდეგ მიმართული მოძრაობა: „ისტორია და აზმანი შარავანდეთთან’ არაფერს გვეუბნება ‘უგვარო’ მოხელეების რაიმე არაჩვეულებრივ როლზე ქართულ მონარქიაში“ (ანთელავა 1980, 197). მსახურთუხუცესი აფრიდონი, რომლის გადაყენებაც ოპოზიციამ მეფეს მოსთხოვა, დიას „უგვაროა; მაგრამ ამირსპასალარ ყუბასარზე ამას ვერ ვიტყვით.

„ტერმინ ‘უგვაროს’ უმნიშვნოდ გავრცელება ყუბასარზე არ შეიძლება. ამისათვის მყარი საფუძველი არ არსებობს. ასევე არ შეგვიძლია ‘უხმართაგან’ გავავრცელოთ ჩვენ აფრიდონზე. აფრიდონი ‘უგვაროა’, ხოლო ყუბასარი ‘უხმარია’, გამოუსადეგარი. იგი ‘უხმარობის’ გამო ვერ ასრულებს თავის მოვალეობას და ამიტომ მოითხოვენ მის გადაყენებას. ცხადია, ამირსპასალარის და მანდატურთუხუცესის ‘ხელის’ ვაკანსია მეტად მიმზიდველია დიდებულებისთვის“ (ანთელავა 1980, 197).

საქმეც სწორედ ამ მიმზიდველობაშია; ამ მიმზიდველობის გამო სარგებლობდნენ გაფიცულები ფართო მხარდაჭერით, თორემ მცირერიცხოვანი ხელისუფლები („დიდებულთა ვიეთმე ხელისუფალთა ყვეს ფიცი“) კლასობრივი თანამოძმეების მხარდაჭერის გარეშე, ვერც კი გაიფიცებოდნენ; ეს გაფიცვა იმ გაუნელებელი შეტევითი სტრატეგიის ნაწილი იყო, რაც დიდგვარიანებმა სამეფო სახლის წინააღმდეგ მიმართეს. ამასვე ადასტურებს, ის, რომ ზოგიერთი ხელისუფლის გაფიცვას მალე ბევრად მასშტაბური გამოსვლა მოჰყვა; მოძრაობას სათავეში მეფის მეჭურჭლეთუხუცესი ჩაუდგა, მაგრამ ამაზე ცოტა ქვემოთ...

დიდგვარიანებმა ამ გაფიცვით წოდებრივი ინტერესი დაიკმაყოფილეს: ამიერიდან – ორბელთა აჯანყების შემდგომი ვითარებისგან განსხვავებით – ხელმწიფის კარის მოხელეებად მხოლოდ დიდგვარიანები დაინიშნებიან, ოღონდ სამეფო სახლისადმი ლოიალობის ნიშნით.

მაშინ ვითარების დარეგულირება თამარ მეფის გონივრული ქცევის შედეგად მოხერხდა. თავდაპირველად მეფე გაფიცულთა მოთხოვნებს დაჰყვა: თანამდებობიდან გადააყენა, „უგვაროები“ და ვითარება განმუხტა, შემდეგი ნაბიჯის გადადგმა კი დაახანა და აღმასრულებელი სახელოები ვაკანტური დატოვა! გაფიცულებმა „დიდებისათვის („დიდება“ თანამდებობას ნიშნავს – ა.ჯ.) ურთიერთს დაუწყეს ზიღვა“ (უცნობი მემატიანი 1996, 325). სახელოების დიდგვარიანებისადმი კუთვნილებას მეფე თანხმდებოდა, მაგრამ თანამდებობების პერსონალური განაწილება სამეფო სახლისადმი ლოიალობის ნიშნით გადაწყდა. შეთანხმება ჯერ საზოგადო წესზე მოხდა: მეფე პრინციპულად თანახმა იყო, აღმასრულებელი სახელოები დიდგვარიანებისთვის დაეთმო და არა „უგვართა და უხმართათვის“; ცალკეული კანდიდატი კი, თავისთავად ცხადია, ტახტისადმი ერთგულების ნიშნით „გამოარჩია“; მეფის ამ შესაძლებლობას ოპოზიცია ვერც ერთ შემთხვევაში ვერ გააბათილებდა. წოდებრივი ინტერესის მიუხედავად, მეფის ხელისუფლებისადმი ლოიალობა თანამდებობაზე დამტკიცებულ ნებისმიერ დიდგვარიანს მართებდა: სახელოს მფლობელ დიდგვარიანს მისივე „თანამოძმეები“ შურით უმზერდნენ – სახელო, როგორც ითქვა, მიმზიდველი იყო და სხვებსაც სურდათ; სწორედ ამიტომ, მოქმედ მინისტრებს მოპოვებული პოზიციის შესანარჩუნებლად მეფის კეთილგანწყობა სჭირდებოდათ. სამეფო სახლის ოპოზიცია მეფის ამ უპირატესობას ძალაუვნებურად შეეგუა და საქმეც ორმხრივი კომპრომისით მოგვარდა: დიდგვარიანებმა წოდებრივი პრივილეგია მიიღეს, მეფე კი აღმასრულებელ სახელოებს ლოიალობის ნიშნით გასცემდა.

1184 წელს მომხდარი ცვლილების შედეგად, მაშასადამე, მეფის თვითმპყრობელობა შეიზღუდა; „საქართველოს ხელმწიფეთა თვითმპყრობელობა და ღვთისნებითობა“ უფრო მეფეების და მთავრობის მომხრეთა დასის იდეალი და მისწრაფება იყო, ვიდრე სახელმწიფო ცხოვრების უტყუარი მოვლენა“ (ჯავახიშვილი 1984, 98). სხვა საკითხია, რომ სამეფო სახლს სამეფო უფლების შეუზღუდავი გამოყენების სურვილი და მიდრეკილება გააჩნდა.

„თამარ მეფეც კი, რომლიც მამის გარდაცვალების შემდეგ მხოლოდ მაშინ ავიდა სამეფო ტახტზე, როცა შეკრებილმა დიდებულებმა ბჭობის შემდეგ შესაძლებლად სცნეს მისი გამეფება, ისიც კი მაინც გაიძახოდა, რომ სამეფო ტახტი ‘მერწმუნა პირველ ღვთისაგან და მერმე მშობლეთა ჩემთაგან’აო“ (ჯავახიშვილი 1984, 151).

და ეს იმ ვითარებაში, როცა

„მართო თვითონ მეფეს საქართველოში არას დროს ახალი კანონი არ დაუდგია, არამედ ყოველთვის დარბაზის ერთა თანამშრომლობი-

თა და განჩინებით. ... საქართველოს მეფე სამართლის წიგნს, ანუ კანონებს მარტო თვითონ კი არ ადგენდა და მხოლოდ თავის სახელით კი არ აცხადებდა, არამედ დარბაზის, ან საკანონმდებლო კრების 'თანადგომითა და თანაზრახვითა,' 'ერთბამად'" (ჯავახიშვილი 1984, 169).

2. „კარავისელთა“¹⁶ გამოსვლა

აღმასრულებელი თანამდებობების ვაკანტურად დატოვებით, მეფე გაფიცულებს კომპრომისისკენ მოუწოდებდა, მაგრამ დიდგვარიანები მიღწეულით არ დაკმაყოფილდნენ და შეტევა გააძლიერეს. სამეფო სახლის ოპოზიციას ამჯერად სათავეში ვაჭარ-ხელოსნების თავკაცი, ყუთლუ-არსლანი ჩაუდგა:

„და ესეცა უცხო მოსაგონებელი: ყუთლუ-არსლანი ... მომღებელმან წესსა რასმე სპარსთა განაგისსა, ითხოვა კარავი დადგმად ველსა ისანისასა და სანახებსა სალოდებლისასა და თქუა: 'დასხდომილნი მუნ შიგა, განმგებელნი მიცემისა და მოღებისა, წყალობისა და შერისხვისანი, ვჰკადრებდეთ და ვაცნობებდეთ თამარს, მეფესა და დედოფალსა; მაშინდა სრულ იქმნებოდეს განგებული ჩუენი'" (უცნობი მემატიანი 1996, 325).

ყუთლუ-არსლანს, ვინც „საქალაქო წრეებთან დაკავშირებული იყო არა მარტო თავისი თანამდებობით, არამედ აგრეთვე წარმოშობითაც“ (მესხია 1982, 284), მეჭურჭლეთუხუცესის თანამდებობა ეჭირა სამეფო კარზე; საფინანსო საქმეებს, მეფე, საზოგადოდ, ვაჭარ-ხელოსნური წოდების თავკაცებს ანდობდა ხოლმე: ყუთლუ-არსლანის მერეც ამ თანამდებობას მალე ისევ „მკვიდრთა ტფილისისასა შინა თავადი“ (უცნობი მემატიანი 1996, 328), აბულასან იოზის ძე დაიჭერს. მიწისმფლობელ მაგნატებთან ხანგრძლივ ბრძოლაში ჩაბმულ მეფეს ვაჭარ-ხელოსანთა წოდების მოკავშირეობა სჭირდებოდა და სახელოს გადაცემით ცდილობდა თავკაცების გადაბირებას, მაგრამ მოქალაქეებმა მაშინ ოპოზიციის მხარეს გადასვლა ამჯობინეს. მათი არჩევანი არც არის გასაკვირი; თბილისის თავკაცები დამოუკიდებლობის ძიებაში მუდამ მიწისმფლობელ მაგნატებს, მეფე-მთავრებს და წინააზიის სულთნებს შორის ლავირებდნენ. ივ. ჯავახიშვილის ვარაუდით, ყუთლუ-არსლანი დიდგვარიანებს 1184 წლის გაფიცვისთანავე გარიგებია:

„ყუთლუ-არსლანი გაფიცულ დიდგვარიან აზნაურ-მოხელეებს ყუბასარ-აფრიდონივით დასამხობად ნიშანში არ ამოუღიათ. იგი, როგორც ჩანს, მათთვის მაშინ იმდენად საძულველი არ ყოფილა და

16 ყუთლუ-არსლანის დასს ასეთნაირად ნ. ბერძენიშვილი იხსენიებს (ბერძენიშვილი 1965, 94).

ჭიაბერივით მასაც თავისი თავი დიდგვარიან აზნაურთა მრისხანები-საგან უზრუნველუყვია“ (ჯავახიშვილი 1982, 126).

სწორედ ამ გარიგების საფასურში აღუთქვეს, ჩვენი აზრით, დიდგვარიანებმა ყუთლუ-არსლანს ამირსპასალარის სახელო – წინააღმდეგ შემთხვევაში, გაუგებარია, რის იმედად იქნებოდა იგი „ამირსპასალარად და სომხით სომეხთა მეფისა ადგილისა ლორეს დაჯდომად განმზადებელი“ (უცნობი მემატიანე 1996, 325), თუმცა, ცხადია, ვაჭარხელოსნების უმთავრესი მამოძრავებელი მოტივი ამირსპასალარის სახელო არ იყო: მათ, დიდგვარიანების კვალდაკვალ, მეფის ხელისუფლების შეზღუდვა და ახალი საძალაუფლებო სისტემის დამკვიდრება სურდათ. ინიციატივა, ამჯერად, მათი იყო; მემატიანე ყუთლუ-არსლანს აკი თანაშეფიცულთა მეთაურად ასახელებს¹⁷ („მოიღონა ხელთ-გდება თავისა მის მოქმედთასა“ (უცნობი მემატიანე 1996, 325).

ოპოზიციის თავკაცი თამარმა დააპატიმრა; შეთქმულები ომით დაიმუქრნენ: „შეიყარნეს და უკუადგეს თამარსა, დაადგინეს ახალი სიმტკიცე ყუთლუ-არსლანის გაშვებულებისა და არა მიშუებისა ვნებად მისსა მეტყუელნი, განემზადნეს ისანისაცა შემობმად“ (უცნობი მემატიანე 1996, 325). ეს „დაადგინეს ახალი სიმტკიცე“ საყურადღებოა: „სიმტკიცე“ ანუ ‘სიმტკიცის წიგნი’ საბუთთა ერთი ჯგუფის აღმნიშვნელი ტერმინი იყო“ (ჯავახიშვილი 1984, 127). ეს დოკუმენტი („წიგნი“) სახელმწიფოს ახლებურად მოწყობის, ანუ კონსტიტუციური ცვლილებების გეგმად უნდა მივიჩნიოთ. კარავისელთა მოთხოვნა,

17 პროფესორ ანთელავას – გ. მელიქიშვილის კვალბაზე (მელიქიშვილი 1973) – ყუთლუ-არსლანი საერთოდაც დიდგვარიანად ჰყავს წარმოდგენილი; დიდგვარიანად მიაჩნია მას აბულასანიც და ამ მოსაზრების დასასაბუთებლად წებულდაში წმინდა ანდრიას ეკლესიას აბულასანის საგვარეულო ეკლესიად წარმოგვიდგენს, რაც აბსოლუტურად უდავო ფაქტიც რომ იყოს, მაინც ვერ გააბათილებს „ისტორიანი და აზმანის“ პირდაპირ ჩვენებას აბულასანზე, როგორც ტფილელ მოქალაქეთა თავკაცზე: „გამოვიდა ვინმე ჩვენდა მეტყუელი, მკვიდრთა ტფილისისათა შინა თავადი და მეფეთ-მეფისაგან წყალობახელდასხმული და ამირა ქართლისა და ტფილისასა, სახელით აბულასან“ (უცნობი მემატიანე 1996, 328).

დიდგვარიანად მიიჩნევს ყუთლუ-არსლანს შ. ბადრიძეც: „ის ფაქტი, რომ 1184 წელს, თავიანთი პირველი გაფიცვის დროს, დიდგვარიანი ოპოზიციონერები ... არსად არ მოითხოვდნენ ყუთლუ-არსლანის გადაყენებას, უფრო იმაზე უნდა მიუთითებდეს, რომ იგი არ იყო უგვარო და ამიტომაც ოპოზიციონერები არ აყენებდნენ მისი მოხსნის საკითხს... ის რომ მართლა უგვარო ყოფილიყო, წარმოუდგენელი იქნებოდა ამირსპასალარობაზე ფიქრი“ (ბადრიძე 1979, 306).

წარმოუდგენელი რატომ იქნებოდა? სამხედრო და საპოლიციო უწყებების თავკაცობა სულაც არ იყო უპრეცედენტო მოვლენა მოქალაქეთა თავკაცების, ანუ „ტფილელი ბერებისთვის“; „ქალაქის ბერთა“ ხელქვეითნი ჩანან აგრეთვე ‘ქალაქის ცხენოსანნი’ ანუ ქალაქის მცველთა რაზმი. აღსანიშნავია, რომ თბილისის ჩასაბარებლად წამოსულ ბაგრატ IV-ს ‘ტფილელ ბერთა’ მოწოდებითა და მათთან ერთად, დიღმის ველთან სწორედ ‘დარბაზის ყმანი და ცხენოსანნი’ შეეგებნენ“ (მესხია 1982, 231).

რომ პირველ რიგში სახელმწიფო მოწყობას ეხებოდა და არა „საკადრო დანიშვნებს“; იქედანაც ჩანს, რომ „აზმანის“ როიალისტმა ავტორმა ოპოზიციონერთა ულტიმატუმი ისე გაიგო, როგორც „დასასრულისა ხელმწიფობისა პატრონისასა მიმცემელი“ (უცნობი მემატიანე 1996, 325), ანუ სამეფო ხელისუფლების ფაქტიური გაუქმება.

„დიდ-გვარიან აზნაურთა გაფიცვა ბოლოს და ბოლოს სამოხელეო ასპარეზზე მხოლოდ წოდებრივი უპირატესობის გასაბატონებლად იყო მოწყობილი, მეფის ხელისუფლებას სხვაფრივ ის არ შეჰხებია. მეჭურჭლეთ-უხუცესის დასის გეგმა კი – პირიქით, სწორედ მეფის მთელ ხელისუფლებას ეხებოდა“ (ჯავახიშვილი 1984, 130).

ატმოსფერო იმდენად ნერვიული იყო, მოლაპარაკებები – სამეფო სახლსა და გაფიცულებს შორის – არა პირისპირ, არამედ შუამავლების დახმარებით იმართებოდა; „ორთა საპატიოთა დედოფალთა“ ელჩობა – სამძივართა დედის, კრავაი ჯაყელის და ქართლის ერისთავთ-ერისთავის, რატის დედის, ხუაშაქი ცოქალის სახით – არ იყო მხოლოდ დაკავებული თავკაცის გამოშვების და ვითარების განმუხტვის მიზნით გამართული შეხვედრა. საქმე სახელმწიფოს ახლებურ მოწყობას ეხებოდა. მიღწეული შეთანხმების შედეგად ვითარება განიმუხტა და – „კუალად დაჯდა ცხებული ღმრთისა თამარ მეფე საყდართა მათ ცამდი აღმართებულთა“ (უცნობი მემატიანე 1996, 326). ეს „კუალად დაჯდა“ მიანიშნებს, რომ სამხედრო-სამოქალაქო ელიტა მეფის ტახტზე ჯდომას ლეგიტიმურად აღარ მიიჩნევდა, მაგრამ მხარეები შეთანხმდნენ – ჯერ მეფემ დათმო: მოქალაქეებმა და დიდებულებმა „აღიღეს ფიცი პატრონისაგან“; მერე კი – „მისცეს მათ პირი ერთგულობისა და ნებისმყოფლობისა მათისა“ (უცნობი მემატიანე 1996, 326).

მეფე კარვის (იგივე კარის, სასახლის), როგორც ცალკე შენობის და ცალკე დაწესებულების დადგმას არ დასთანხმდა და წარმომადგენლობითი საკრებულო სამეფო დარბაზის გაფართოების გზით ჩამოყალიბდა; სამეფო კარს, დარბაზს, ფუნქცია გაუფართოვდა და მართვის კოლეგიალურ ორგანოდ გადაიქცა. კოლეგიალური მმართველობა უპრეცედენტო შემთხვევა როდი იყო ქართულ სინამდვილეში: გიორგი ათონელის მიერ ათონის ქართულ მონასტერში დამკვიდრებული მართვის მოდელი, მოგვიანებით მთელ სამონასტრო სისტემაზე რომ გავრცელდა, უზენაეს განმკარგულებელ ორგანოდ სავანის ძმათა კრებას გულისხმობდა; კოლეგიალური იყო

„მონასტრების საქონებელთ მმართველობაც. ორგანიზაციულ საქმეებს მონასტრებში ‘ძმობის’ მიერ არჩეული მამასახლისი აწესრიგებს ‘თანადგომით და ერთნებებითა ყოველთა ძმათაითა’, ე.ი. მონაზვნების თანხმობა-მონაწილეობით“ (ბერძენიშვილი 1973, 288).

არსებობდა თბილისის, როგორც ქალაქ-რესპუბლიკის, არჩევი-
თობაზე დამყარებული მმართველობა და არჩეული საკრებულოს (ბე-
რების საბჭოს) როტაციის წესით განახლების გამოცდილებაც (მესხია
1982).

კარავისეღთა გამოსვლის შედეგად, მაშასადამე, ქვეყნის პოლი-
ტიკურმა სისტემამ კიდევ ერთი ცვლილება განიცადა და დარბაისლე-
ბი, რომელთა ნაწილიც აღმასრულებელ სახელობებსაც ფლობდა, უზე-
ნაესი უფლებით აღიჭურვნენ.¹⁸

მიღწეულით კმაყოფილი ოპოზიცია, თავის მხრივ, დათმობაზე წა-
ვიდა და პრემიერ-მინისტრის თანამდებობაზე მეფეს ანტონ გნოლის-
თავისძე აღადგენინა. „აზმანის“ ავტორი სწორედ ქალთა მისიის მერე
ჩამოთვლის ცენტრალურ თუ რეგიონალურ თანამდებობებზე დანიშ-
ნულ პირებს და არც ქვეყნის სოციალურ ევოლუციაში და პოლიტიკურ
მოწყობაში მომხდარი ძირეული ცვლილების აღნიშვნა ავიწყდება:
„გახელმწიფდნეს დიდებულნი მეფობასა შინა ამისსა“ (უცნობი მემა-
ტიანი 1996, 327). „დიდებულნი“ თანამდებობებზე დანიშნულებს ნიშნავს,
ხოლო „გახელმწიფება“ უზენაესი უფლებამოსილების და, მაშასადამე,
„მეფობის თანაზიარობის“¹⁹ აღმნიშვნელია. მაშინდელი ქართული სა-
ხელმწიფო, ივ. ჯავახიშვილის განმარტებით, არა მონარქის სამფლო-
ბელოდ, არამედ „ერის“ სამშობლოდ მიიჩნეოდა: „ერში“ იმხანად მეფის
გარდა ე. წ. „მკვიდრნი სამეფოსანი“ შედიოდნენ, იგივე – „თავადნი სა-
მეფოსანი“.

არსებული პოლიტიკური სისტემის ასეთი გაგება, რაც ივ. ჯავა-
ხიშვილის მიგნებაა, ჩვენ სავსებით მართებულად გვეჩვენება, თუმცა
დიდი მეცნიერი ერთგვარ წინააღმდეგობაში მაინც ვარდება, როცა
მიქაელ კათალიკოსის მიერ პაპოცეზარისტული თეოკრატიის შენარ-

18 პროფესორი ილია ანთელავა შოთა მესხიას ნაშრომზე დაყრდნობით ამტკიცებს,
რომ ეს მთლად ასე არ მომხდარა და დარბაისელთა „მეფობის თანაზიარობა“ მხო-
ლოდ ზოგიერთებს – სავსებით კონკრეტულ პიროვნებებს მიემართება ... „ერთენ-
ბობა და თანადგომა“; ისევე როგორც „მეფობის თანაზიარობა“; ბატონი ანთელავას
აზრით, „საერთო წესი იყო სახელმწიფოს მართვისა“ (ანთელავა 1980, 122). თუ „ერ-
თნებობა-თანადგომა“ თამარის ხანაში არ შემოღებულა, მაშინ გამოდის, კარავი-
სეღთა გამოსვლის მერე ეს ძველი ტერმინები ახალი შინაარსით დატვირთულა:
„ერთნებობა“ აღრე მეფის ერთპიროვნული ნების და დარბაზის წევრთა სათათბი-
რო ხმის უფლების გამოხმატველი იყო; თამარის ეპოქაში კი – მას მერე, რაც დიდ-
ებულებმა მეფე შეავიწროვეს – ტერმინებში იმთავითვე მოაზრებული კოლევიალუ-
რი უფლება რეალიზდა; ეს იმ სოციო-ეკონომიკური პროცესით იყო გამოწვეული,
რაზეც ნარკვევის შესავალში ვისაუბრეთ. სოციო-ეკონომიკური ევოლუციის შედე-
გები ქვეყნის სამართლებრივ და პოლიტიკურ მოწყობაში აისახა.

19 „როგორც თამარ მეფის პირველი ისტორიკოსის სიტყვებიდან ირკვევა, ის უფ-
ლებრივი მდგომარეობა, რომელიც მაშინ საქართველოში დამყარდა, მიჩნეული
იყო ‘მეფობის თანაზიარობად’ და ‘დიდებულნიც’ თურმე ითვლებოდნენ ‘თანაზი-
არად მეფისა’“ (ჯავახიშვილი 1984, 138).

ჩუნებას 80-იანი წლების ბოლომდე, მიქაელის გარდაცვალებამდე ვარაუდობს. ეს მოსაზრება „აზმანით“ არ დასტურდება. ივ. ჯავახიშვილი ამ შემთხვევაში თამარის მეორე ისტორიკოსს, ბასილი ეზოსმოძღვარს ეყრდნობა, სადაც ცნობა მიქაელ მირიანისძის გარდაცვალების შესახებ დავით სოსლანის ტახტზე ასვლის (1187-1188 წლებში) პასაჟს მოსდევს, მირიანისძე კი გარდაცვალებისას ჭყონდიდელად არის მოხსენიებული (ბასილი ეზოსმოძღვარი 1996, 388). „აზმანის“ ჩვენება სხვაგვარია: „აზმანის“ მიხედვით, მეფემ მიქაელი 1185 წელს „კარავისელებთან“ მიღწეული შეთანხმების მერე გადააყენა ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესის თანამდებობიდან და ანტონი (გნოლისთავისძე) აღადგინა; სწორედ ამ შეთანხმების მერე დაამტკიცა, როგორც აღვნიშნეთ, თამარმა მოხელეები უზენაეს აღმასრულებელ თანამდებობებზე, მანამდე კი ეს ადგილები ვაკანტური რჩებოდა. ბასილი ეზოსმოძღვარი ამ დანიშვნების შესახებაც მიქაელის გარდაცვალების (1187-1188 წწ.) უწყების მერე საუბრობს; მეტიც – ეზოსმოძღვარი დანიშვნების შესახებ სულაც დასავლეთ საქართველოს დიდებულთა აჯანყების ჩაცხრომის უწყების მერე გვესაუბრება, აჯანყებას კი 1191 წელს ჰქონდა ადგილი. განა ეს იმას ნიშნავს, რომ აღმასრულებელი სახელოები 1191 წლამდე დარჩებოდა ვაკანტური? დანიშვნები (და მიქაელ მირიანის ძის გადაყენებაც ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესის თანამდებობიდან) 1185 წელს განხორციელდა, რასაც „ისტორიანი და აზმანი“ სწორად გვაუწყებს, ხოლო მიქაელის გარდაცვალებისას (1187-1188) მისი ჭყონდიდელად მოხსენიება ბასილი ეზოსმოძღვრის მიერ, მიქაელის ოდინდელი ჭყონდიდელობის აღნიშვნა და სხვა არაფერი. მიქაელი, მაშასადამე, სიცოცხლის ბოლომდე ვერ დარჩა ჭყონდიდელის თანამდებობაზე და პაპოცეზარისტული თეოკრატიაც მალევე (1185 წელს) დამთავრდა. 1185 წელს მეფემ ჭყონდიდელის პოზიციიდან მიქაელის გადაყენება დიდგვარიანებთან და მოქალაქეებთან იმ პრინციპული შეთანხმების ფარგლებში მოახერხა, რომელსაც კარავისელების გამოსვლის მერე მიაღწიეს. ჭყონდიდელ-მწიგნობარის უფლება მეფემ ანტონს 1185 წელს აღუდგინა:

„პირველად გარდაცვალებასა (ლაპარაკია თამარის მამის, გიორგი III-ს გარდაცვალებაზე – ა.ჯ.) და გამორჩევასა შინა ორთა – ვაზირთა და სპასპეტთა, თანადგომითა და ერთნებობითა ბრძანა დამტკიცებად ჭყონდიდელად და მწიგნობართუხუცესად და ვაზირად ანტონი, გაზრდილივე მამისა მათისა ... და განაჩინა ამირსპასალარად სარგის მხარგრძელი... და უბოძა ლორე ... და განაჩინა და უბოძა ჭიბერსა მანდატურთუხუცესობა...“ (უცნობი მემკვიდრე 1996, 326).

3. „გახელმწიფდნეს დიდებულნი“

ანტონ გნოლისთავისძის მალევე აღდგენას ადასტურებს პროფესორი შ. მესხიაც,²⁰ თუმცა კი არ იზიარებს ჯავახიშვილის თვალსაზრისს შეზღუდული მონარქიის შესახებ; მისი აზრით, მეფე თამარი თვითმპყრობელ მონარქად დარჩა. არგუმენტაციისას პროფესორი იმ გარემოებას ეყრდნობა, რომ კარავისელთა გამოსვლის მერე, მეფემ ვაკანტურ თანამდებობებზე კვლავაც მისთვის სასურველი პირები დანიშნა. ეხება რა ახლახან მოყვანილ ციტატას „აზმანიდან“ (უცნობი მემკვიდრე 1996, 326) იგი წერს:

„მხოლოდ ანტონის ვაზირად დანიშნასთან დაკავშირებით აქვს ნახშიარი ‘გამორჩევა’ და ‘ბრძანა დამტკიცებად’, ხოლო ყველა სხვა მოხელის დანიშნვისას – ‘განაჩინა’, ‘უბოძა’, ‘კუალად უბოძა’ და სხვა მსგავსი. ... ანტონის ვაზირად დანიშვნა მართლაც მოითხოვდა ‘გამორჩევას’, ხოლო შემდეგ ამ ‘გამორჩეულის’ მეფის ‘ბრძანებით დამტკიცებას’, სხვა მოხელთა დანიშნვისას კი მეფე თვით მოქმედებდა და თვით ნიშნავდა პირს ამ თუ იმ თანამდებობაზე“ (მესხია 1979, 68).

ეს ინტერპრეტაცია მოყვანილი ციტატის ერთი ნიუანსის გამო საკმაოდ ხდება. წინადადების წყობა ისეთია, რომ „თანადგომა და ერთნებობა“ არა მხოლოდ ვაზირის „დამტკიცებას“ მიემართება: „თანადგომითა და ერთნებობითა ბრძანა დამტკიცებად... ვაზირად ანტონი“; – არამედ მომდევნო „განჩინებასაც“: „და განაჩინა ამირსპასალარად სარგის მხარგრძელი“. სავსებით შესაძლებელია, ამ წინადადების აზრი ისე გავიგოთ, რომ მეფემ ვაზირის და სპასპეტის გარდა, სხვა დიდებულებიც „თანადგომით და ერთნებობითა ... განაჩინა“. ვაზირს და სპასპეტს, „გამორჩევაც“ მიემართება და „თანადგომა-ერთნებობაც“, დანარჩენებს მხოლოდ „თანადგომა და ერთნებობა“: „გამორჩევასა შინა ორთა – ვაზირთა და სპასპეტთა, თანადგომითა და ერთნებობითა ბრძანა დამტკიცებად ჭყონდიდელად და მწიგნობართუხუცესად და ვაზირად ანტონი ... და განაჩინა ამირსპასალარად სარგის მხარგრძელი და უბოძა ლორე ... და განაჩინა და უბოძა ჭიაბერსა მანდატურთუხუცესობა“.

ასეც რომ არ იყოს და „თანადგომა და ერთნებობა“ მხოლოდ მეფის ვაზირის, ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესის დანიშვნით შემოვფარგლოთ, დიდგვარიანთა და დარბაისელთა არსებით როლს აღმასრულებელი ხელისუფლების ფორმირებაში ეს მაინც ვერ გააბათილებს: ჭყონდიდელ-მწიგნობარს, „პრემიერ-მინისტრს“, რომელსაც ისეთივე უფლებები აქვს, როგორიც მეფეს, თამარი აკი დიდგვარიანებთან გა-

20 „მან ეს თანამდებობა ხელახლა მიიღო თამარის გამეფების პირველსავე წელს“ (მესხია 1979, 41).

მორჩევით და მათი თანხმობით ნიშნავს. თუ ამჯერად მეფეს დიდებულებმა დაუთმეს და მისთვის სასურველი მოხელე დაამტკიცებინეს თანამდებობაზე, ეს იმ კომპრომისის სანაცვლოდ, რომ თამარმა აღმასრულებელ სახელოებზე დიდგვარიანთა წოდებრივი პრივილეგია აღიარა. ოპოზიციამ მიიღო მეფის თანხმობა უზენაეს აღმასრულებელ ხელისუფლებაში წოდებრივი ცენზის შემოღებაზე – მეფემ „უგვაროები“ და „უხმარები“ გადააყენა! თავის მხრივ, თამარმაც მიიღო დიდგვარიანთა დასტური მიქაელ მირიანისძის გადაყენებაზე და ანტონ გნოლისთავისძის დაბრუნებაზე, დარბაზს კი ფუნქცია შეეცვალა და გადაწყვეტილების კოლეგიალური ორგანო გახდა. წყარო პირდაპირ მიუთითებს, რომ პრემიერ-მინისტრის დანიშვნაზე მეფე გადაწყვეტილებას დარბაისლებთან ერთად იღებდა: ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესის დამტკიცება „ერთნებობით“ მოხდა („თანადგომითა და ერთნებობითა ბრძანა დამტკიცებად“), რაც ნიშნავს, რომ დამტკიცება დარბაზობაზე მომხდარა და ანტონის კანდიდატურა კენჭისყრაზე მდგარა; „ერთნებობა“, აკი ერთხმად მიღებას ნიშნავს. ივ. ჯავახიშვილი კენჭისყრით არჩეულად განმარტავს ტერმინსაც „გამორჩევა“:

„მაშინდელ საქართველოში ‘თანადგომა’ მონაწილეობას, ‘ერთნებობა’ კი ერთხმივობას აღნიშნავდა, ხოლო ‘გამორჩევა’ სამონასტრო-რესპუბლიკურ წესწყობილებაში არჩევანის აღმნიშვნელი ტერმინი იყო. მაშასადამე, ვაზირები საქართველოს ყველა დიდებულთა მონაწილეობით ერთხმივ არჩეული ყოფილან“ (ჯავახიშვილი 1984, 138).

ასე რომ, პროფესორ მესხიას დასკვნა: „ამრიგად, ...სავსებით გამორიცხულია დიდებულთა მონაწილეობა ახალ მოხელეთა დანიშვნის დროს“ (მესხია 1979, 68), საკითხის ფორმალური მხარის მიღმა არსებული ვითარების სრული უგულებელყოფის საფუძველზეა გაკეთებული, თუმცა ფორმალური პირობებიც არა მეფის, არამედ მისი ოპოზიციის სასარგებლოდ ჩანს შეცვლილი: თუ ადრე ვაზირს, ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესს, მეფე ნებისმიერად ნიშნავდა, ახლა „კარავისელთა“ გამოსვლის მერე, ვითარება შეცვლილა: მეფეს დიდგვარიანების თანხმობა („გამორჩევა და ერთნებობა“) დასჭირვებია. ამ მოსაზრებას ბასილი ეზოსმოდღვარიც ადასტურებს: „ესე მოიყვანეს... ესე დასუეს ვაზირად, მისცეს ჭყონდიდი სამთავისი, კისისხევი, მწიგნობართუხუცესობა“ (ბასილი ეზოსმოდღვარი 1996, 389). რატომ ლაპარაკობს მემატყიანე მრავლობითში („ესე დასუეს ვაზირად“)? – თამარი ამ დროს უქმროა და ამ გადაწყვეტილების თანამონაწილედ მისი მეუღლე და თანამოსაყდრე არ იგულისხმება. მაშინ ვინ? ისინი, ვისთან „ერთნებობითაც“ და „გამორჩევითაც“ მოხდა ამჯერად ჭყონდიდელ-მწიგნობართ-

თუხუცესის დანიშვნა, ანუ დარბაისლები, რომლებიც ტყუილად როდი ითვლებოდნენ „თანაზიარ მეფობისა“.

პროფესორი მესხია კი მიიჩნევს, რომ აზმანის „თანადგომა და ერთნებობა“ „სხვა არაფერია, თუ არა ზოგადი ფრაზა დიდებულთა მხარდაჭერისა, მათ მიერ სამეფო ხელისუფლების ბრძანებათა და გადაწყვეტილებათა ერთსულოვნად, უყოყმანოდ მიღებისა“ (მესხია 1979, 69) და დიდებულები მეფის ხელისუფლების მოზიარედ არ უნდა მივიჩნიოთ:

„ხელოვნურად გვეჩვენება მკვლევრების მიერ თამარის პირველი ისტორიკოსის ერთი გამონათქვამის – ‘თანაზიარ მეფობისა მათისა’ – გამოცხადება მეფესა და დიდებულთა შორის ხელისუფლების განაწილების მოწმობად“ (მესხია 1979, 69).

მეფე თამარმა გულუხვად შეიწყალა დიდებულები და „ასე ‘აღმატებით შეწყალებულნი’ თითქოს მეფის ხელისუფლების მოზიარენიც (‘თანაზიარ მეფობისა’) კი იყვნენ და რალა ჰქონდათ ასაჯანყებელიო, წერს გაოცებული ისტორიკოსი. ასე რომ, ისტორიკოსს აჯანყების მონაწილეთა ასეთი დახასიათება საგანგებოდ მათი მოქმედების გაუმართლებლობის დასამტკიცებლად აქვს ხაზგასმული და არა თამარის საშინაო პოლიტიკის დასახასიათებლად“ (მესხია 1979, 70).

ნუთუ? მეფის მიერ დიდებულების „შეწყალება“ ამ კონტექსტში თანამდებობაზე დანიშნული პირის მატერიალურ უზრუნველყოფას, თავისებურ „სარგოს“ აღნიშნავდა; თანამდებობის პირი „წყალობას“ ჯამაგირის სანაცვლოდ იღებდა – მიწას, ქვეყანას, ციხე-ქალაქს. ადრე, თვითმპყრობელური მონარქიის სიძლიერის ხანაში (დავით აღმაშენებელი, გიორგი III), მეფე „შეწყალებას“ „საკარგავს“ ამჯობინებდა. საკარგავი – როგორც ეს თვითონ პროფესორმა მესხიამ გაარკვია, „XI-XIII სს. ქართულში... ნიშნავდა, როგორც სამოხელეოდ, საგამგეოდ, სამართავად გაცემულ გარკვეულ ტერიტორიას, ქალაქს და მისთანებს, ასევე სარგოს, ფულად გასამრჯელოს“ (მესხია 1982, 366), ხოლო „ნაწყალობევი მამული“ მემკვიდრეობითი მფლობელობაა“ (ვაჩიშვილი 1963, 92), რის გამოც დავით აღმაშენებელი მემამულე აზნაურებს (ერისთავებს) – მოსაკარგავე აზნაურებს, ანუ გასამრჯელოზე დამოკიდებულ და მეფის ხელის შემყურე მოხელეებს უპირისპირებდა. „დიდაზნაურთა, ‘მემამულე აზნაურთა’ გამარჯვებამ, განსაკუთრებით თამარის დროიდან, მოსაკარგავეობის ინსტიტუტს შემდგომი გაძლიერების შესაძლებლობა მოუსპო“ (მესხია 1982, 374). ნაწყალობევი მიწის მასივის დაპატრონება და მამულად ქცევა მიღებული თანამდებობის საშვილიშვილოდ დაუფლებასთან იყო კორელაციაში და რაკი თამარმა ამჯერად დიდებულები „შეიწყალა“, საქმე სწორედაც მათი

უფლების დადასტურებასთან გვაქვს და არა მეფის თვითმპყობელი ნების გამოვლენასთან, რასაც არა „წყალობის“ არამედ „საკარგავის მიცემის“ აქტი შეესაბამებოდა. თუ მოსაკარგავე აზნაური საკარგავად გაცემულ მიწასაც კი დროთა განმავლობაში მამულად აქცევდა, ნაწყალობევის ჩამორთმევა გაძნელებოდა. აღმასრულებლის უფლების „წყალობის“ და არა „საკარგავის“ საფუძველზე მომპოვებელი დიდგვარიანები დაკისრებულ ვალდებულებას მეფობის თანაზიარობის, ანუ უზენაესი უფლებამოსილების ფორმატში ახორციელებდნენ. მემატიანე გარკვევით წერს: „გახელმწიფდნეს დიდებულნი მეფობასა შინა ამისსა“ (უცნობი მემატიანე 1996, 327).

მაშასადამე, კარავისელთა გამოსვლის შედეგად მეფის ხელისუფლება გაზიარდა: დარბაზი წარმომადგენლობით საკრებულოდ გადაკეთდა, რომლის წევრები „თანაზიარ მეფობისა“ გახდნენ; ასეთი საძალაუფლებო გადანაწილების ფორმალურ (და არა მხოლოდ ფორმალურ) პრეცედენტს თუნდაც ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესის სახელოს არსებობა ქმნიდა; როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ჭყონდიდელს, როგორც „მამას“ მეფის გადაწყვეტილებებზე ვეტოს უფლება გააჩნდა, ისევე, როგორც მეფეს – ჭყონდიდელის გადაწყვეტილებებზე. კარავისელები უფრო შორს უმიზნებდნენ და მეფისთვის მხოლოდ მათი განაგისის აღმასრულებლის როლი ემეტებოდათ,²¹ მაგრამ მეფის ხელისუფლება ამ დონეზე მაშინ არ დაკნინებულა.

4. წარმომადგენლობითი საკრებულო და მეფის უფლებამოსილება

მაშ, 1185 წლიდან სამეფო დარბაზის დანიშნულება შეიცვალა. თუ ადრე, თვითმპყობელობის პერიოდში, დარბაზი მეფის სათათბირო ორგანო იყო, ახლა ის პარლამენტის თვისებით დაიტივრთა. მეფე გადაწყვეტილებებს წოდებათა წარმომადგენლებთან თანხმობით იღებდა;

„განსაკუთრებით საყურადღებოა, რომ ‘დარბაზისელთა’ მეორე ჯგუფში ‘უხელონი’ ყოფილან – მაღალ წოდებათ წარმომადგენელნი, ‘დიდ-გვართ თავადნი’, აზნაურთ, დიდვაჭართა და მოქალაქეთაგან ‘მკვიდრნი’, ანუ, უკეთ რომ ვთქვათ, ‘მკვიდრთა’ წარმომადგენელნი“ (ჯავახიშვილი 1984, 182).

რასაკვირველია, არც სასულიერო წოდება დარჩენილა თამაშვარე მდგომარეობაში. ეს ცვლილება დარბაზობის წესების ცვლილება-

21 ეს აზრი, შესაძლოა, მაშინ არსებულმა სამართლებრივმა სტანდარტმა ჩააგონათ: მეფე, როგორც სასამართლო და აღმასრულებელი ხელისუფლების უზენაესი პირი, ვალდებული იყო, საერო სამართლისგან დამოუკიდებელი საეკლესიო სამართლის განჩინება სრულყო.

შიც აისახა: ადრე „დარბაზის კარს შეკრებილი წევრები მეფის წინ, ანუ პირდაპირ მსხდარან“ (ჯავახიშვილი 1984, 184), ახლა პარლამენტად ქცეულ დარბაზში კი – „თამარის პირველი ისტორიკოსის სიტყვით, ვაზირები თურმე ‘დასვეს... რომელნიმე მარჯუენით მისსა (ე.ი. მეფისა) და რომელნიმე – მარცხენით“ (ჯავახიშვილი 1984, 184).

წარმომადგენლობითი საკრებულო, რაც მაშინდელ საქართველოში წარმოიქმნა, უნიკალური ინსტიტუტი როდი იყო: შუა საუკუნეების ევროპის ქვეყნებში – სამეფო ხელისუფლების თანადგომის ან სულაც მისი შებოჭვის მიზნით – ნაირ-ნაირი სახელწოდების წოდებრივ-წარმომადგენლობითი ორგანოები იქმნებოდა: საკრებულოები, დარბაზები, საბჭოები... ზოგან: ინგლისში, ირლანდიში, შოტლანდიაში, სიცილიაში და პაპის სახელმწიფოში – მას პარლამენტი დაერქვა. იბერიის ნახევარკუნძულზე – კორტესი ან კორტი; საფრანგეთში – წოდებათა საკრებულო (Estate General), გერმანიაში – ლანდტაგი, დანიაში – რიგსდაგი, პოლონეთში – სეიმი... ყველა მათგანი პრივილეგირებული ფენების წარმომადგენლებისაგან შემდგარი პოლიტიკური ასამბლეა იყო. თავდაპირველად ისინიც საქართველოს სამეფო დარბაზ-სათათბიროს მსგავსად „ჟამიდან ჟამამდე მოწოდებული“ ad hoc საკრებულოების სახით გაჩნდნენ და მხოლოდ მოგვიანებით გახდნენ რეგულარული დაწესებულებები. „წარმომადგენლობითი სისტემის და პარლამენტის განვითარება შუა საუკუნეების ერთ-ერთ უდიდეს მიღწევად ითვლება“ (Finer 1999, 1025)²² ევროპულ ისტორიაში. საქართველო ამ მხრივ კვალში ედგა ფეოდალური ორბიტის ქვეყნებს, უფრო სწორად, ქრონოლოგიურად კიდევ უსწრებდა...

რვა წლის განმავლობაში მომხდარმა დავიდარაბამ (1177-1185) თვითმპყრობელური მონარქიის სახელმწიფო წყობა შეზღუდული, საპარლამენტო მონარქიით შეცვალა; მეფის ხელისუფლება გაზიარდა, მაგრამ მეფეს მაინც დიდი უფლებები ჰქონდა შერჩენილი. დარბაზს ისევ მეფე თავმჯდომარეობდა; ასევე ინარჩუნებდა მეფე უზენაეს აღმასრულებელ და სასამართლო ხელისუფლის სტატუსაც (ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესთან ერთად); მთავარსარდლის მოვალეობაც და თანამდებობაზე პირთა „განჩინება“ და მათი ბრძანებით „დამტკიცებაც“; მეფის დისკრეციას განეკუთვნებოდა: „ბრძანა დამტკიცებად ჭყონდიდელად, მწიგნობართუხუცესად და ვაზირად ანტონი... და განაჩინა ამირსპასალარად სარგის მხარგრძელი... და უბოძა ლორე“ (უცნობი მემკვიდრე 1996, 326). მეფე გასცემდა და ამტკიცებდა „შეწირულობებსაც“ ე.წ. „ჭიაბერის სიგელის“ თანახმად, რომელიც ასევე XIII საუკუნის 90-

22 “This development of the representative system and of parliaments was one of the greatest achievements of the Middle Ages” (Finer 1999, 1025).

იან წლებს განეკუთვნება და მანდატურთუხუცესის მიერ მიწის შეწირვის განაჩენს წარმოადგენს, თამარის მინაწერიც იკითხება: „ესე მანდატურთუხუცესისაგან შეწირული განაჩენი ჩემგან მტკიცება“, ანუ მეფის მიერ დამტკიცების გარეშე მანდატურის განაჩენს ძალა არ ჰქონდა...

პარლამენტად ქცეულ დარბაზში მეფეს სასულიერო წოდების სახით ბლომად მომხრე ეყოლებოდა. მათ, სავარაუდოდ, აქტიური როლი ითამაშეს მიქაელ კათალიკოსის გადაყენების და ანტონის აღდგენის საქმეში, რასაც ის გვაფიქრებინებს, რომ ბოლო საეკლესიო კრებაზე – სადაც მიქაელის „განყენება“ ვერ შეძლო – თამარმა სხვა იერარქები შეაცვლევინა და სამეფო სახლისთვის სასურველი კანდიდატები აარჩევინა. „სხვანი ვინმე ეპისკოპოსნი შეცვალნენ და მათ წილ საღმრთონი კაცნი დასხნეს“ (ბასილი ეზოსმოძღვარი 1996, 386). ეპისკოპოსები კი დარბაზში იყვნენ წარმოდგენილები.

მიღწეული კომპრომისის შედეგად მეფე თამარი მისსავე კარზე და სხვების თანამონაწილეობით იღებდა უმნიშვნელოვანეს გადაწყვეტილებებს და კანონებს; ეს სხვები, ამის გამო, „თანაზიარ მეფობისა“ შეიქმნენ, „გახელმწიფდნენ დიდებულნი“ (უცნობი მემატინი 1996).

„საქართველოს მეფე სამართლის წიგნებს ან კანონებს მარტო თვითონ კი არ ადგენდა და მხოლოდ თავისი სახელით კი არ აცხადებდა, არამედ დარბაზის, ან საკანონმდებლო კრების 'თანადგომით და თანაზრახვით,' ერთბაშად“ (ჯავახიშვილი 1982, 169).

ზოგი მონაცემით, დარბაისლების „მეფობის თანაზიარობის“ უფლებამოსილება მონღოლთა ბატონობის დასრულების, ანუ გიორგი ბრწყინვალეს ხანაშიც დასტურდება. „ძეგლის დების“ (ფურცელაძე 1988) თანახმად: სამხედრო-ადმინისტრაციულ ხელისუფალთა მოხსნა-დანისვნა, მიწა-მამულის ბოძება-ჩამორთმევა, ფისკალური რეგულაციები, დაბეგვრა და მისთანები, დარბაზის პრეროგატივები ჩანს... დარბაზივეა უზენაესი სააპელაციო ინსტანციაც, თუმცა საბჭოს გადაწყვეტილებების აღსრულება მეფის დასტურის მერეც ხდება. ამავე წყაროს მიხედვით, სახელმწიფო მართვის ორგანოების ფუნქციები და პროცედურები მკაცრად რეგლამენტირებულად გამოიყურება; სავაზირო, მაგალითად, „ძეგლის დების“ მიხედვით, უკვე ცალკე ინსტიტუტის სახით მოქმედია.²³ „ძეგლის დების“ რუსულად მთარგმნელი და გამომცემელი დავით ფურცელაძე წერს:

23 ადგილობრივი ხელისუფლების საკითხები „ვეზირთ“ მოხსენდებოდა, ვეზირები კი, საბოლოო გადაწყვეტილებისთვის დარბაზს მიმართავდნენ. მე-5 მუხლი: მამულჩამორთმეული და თანამდებობადაკარგული ხევისბერი „მესამესა წელიწადსა მოვიდეს და ერისთავს შემოეხვეწოს, ერისთავმან ვეზირთ მოახსენოს, და ვეზირთ დარბაზთ ჰკადრონ, და დარბაზით მამული ებოძოს ხევისბერსა“ (ფურცელაძე 1988, 48).

„ყველა შემთხვევაში სახელისუფლო ღონისძიებები 'წესითა დარბაზისათა' ტარდება (მუხლი 9). ადგილობრივი მმართველობის გადასაჭრელი საკითხები ვეზირთა კაბინეტში იყრის თავს; ... საკითხი გადასაწყვეტად მერე დარბაზს წარედგინება. სავაზიროსაგან განსხვავებით, დარბაზი ხან მხოლოდით რიცხვშია მოსხენიებული (მუხლი 11, 17, 18), ხან მრავლობითში (დარბაზთ. მუხლი 5-7), რაც ამ დაწესებულების კოლევიალურობის მოწმობადაც შეიძლება იყოს აღქმული; ცენტრალური მმართველობის რიგის ბრძანებები და დავალებები, ასევე ადგილობრივი მმართველობის საკითხებზე მიღებული გადაწყვეტილებები, დარბაზის მეშვეობით, 'დარბაზით', დარბაზის მიერ აღესრულება“²⁴ (ფურცელაძე 1988, 134).

ვფიქრობთ, ამასვე ადასტურებს ჟამთააღმწერელიც: „რამეთუ მთავარნი და ერისთავნი ვერ სცვალნის შიშისათვის ყაენისა“ (ჟამთააღმწერელი 1987, 142). „სცვალნის“ მრავლობითის ფორმაა და მეფის გარდა დარბაისლებსაც მოიცავს, თორემ იქვე – „ვერცა დავით მეფემ სწუართნა ერისთავნი შიშისათვის ყაენისა“: მეფემ ერისთავები ვერ „სწუართნა“ – აქ, „მეფე“, მესამე სუბიექტური პირი – ზმნას მხოლოდითში შეიწყობს, „სწუართნა“ (და არა „სწუართნის“), რადგან საქმე მარტო მას ეხება: ერისთავების გაწვრთნა, თავის თავად ცხადია, ვერ შევიდოდა დარბაისელების ფუნქციაში.

დარბაზის და სავაზიროს დამტკიცებული საბუთების არარსებობა თითქოს შესაბამისობაში არ მოდის ამ ვითარებასთან:

„უშუალოდ სავაზიროს, ისევე როგორც დარბაზის დამტკიცებული საბუთები ჩვენ არ გაგვაჩნია, არა მხოლოდ ნორმატიული, არამედ მმართველობის ყველა აქტი, როგორც წესი, მონარქის სახელით და მისი საკუთარი ხელით მტკიცდებოდა“²⁵ (ფურცელაძე 1988, 134).

ეს ასეა, მაგრამ ამაში უცნაურიც არაფერია: უფლებაგაფართოებული დარბაზის სათავეში აკი მეფე იდგა, გადაწყვეტილებებს ხელს

24 “Во всех случаях правительственные действия осуществляются в установленном 'дарбазском порядке' (ст. 9). Подлежащие разрешению вопросы местного управления восходит к кабинету визирей, что в тексте и выражено множественным числом – *везир-ни, везир-т* (ვეზირთ), *везир-თა*; затем с их представлением они поступают на разрешение *дарбаза*, который в отличие от визирата значит то в единственном числе (ст. 11, 17, 18), то во множественном – *дарбаз-т* (დარბაზთ. ст. 5-7), что может восприниматься и как *свидетельство коллегиальности этого установления*; повеления и задания в порядке центрального управления, также решения по поступившим вопросам местного управления получают исполнение как исходящие *дарбаз-ит* (დარბაზ-ით, – *дарбазом*, посредством *дарбаза*) – через дарбаз, от дарбаза”...

25 “Однако непосредственно визиратскими, равно дарбазскими документами мы не располагаем – все не только нормативные акты, но как правило и акты управления давали именем монарха и за его рукой.”

მეფე აწერდა; ამგვარად განგებულს მერე ისევ მეფის ხელქვეითი ვაზირები „სრულყოფდნენ“: გავიხსენოთ კარავისელთა მოთხოვნა:

„დასხდომილნი მუნ შიგა, განმგებელნი მიცემისა და მოღებისა, წყალობისა და შერისხვისანი, ვჰკადრებდეთ და ვაცნობებდეთ თამარს, მეფესა და დედოფალსა; მაშინლა სრულ იქმნებოდეს განგებული ჩუენი“ (უცნობი მემატიანი 1996, 325).

თამარი მაშინ, როგორც ვიცით, არ შემოიფარგლა შემოთავაზებული უფლებით („ვაცნობებდეთ მეფესა და მაშინლა სრულ იქმნებოდეს“); დარბაზის განგებულს მეფე კი სრულყოფდა (მისი ვეზირების ხელით), მაგრამ არა როგორც დარბაზს გარე მდგომი უზენაესი აღმასრულებელი, არამედ და პირველ რიგში, როგორც დარბაისელთა განგების თანამონაწილე – სულაც ხელმძღვანელი და მერე აღმასრულებელი. სხვაგავრად რომ ვთქვათ, დარბაისელთა განგებულის სრულყოფა ორ ეტაპად ხდებოდა: ჯერ მეფე ახდენდა განაგისის ვიზირებას და ამით დოკუმენტი დასრულებულ სახეს იღებდა („მაშინლა სრულ იქმნას განგებული ჩუენი“), მერე კი იგივე მეფე ცხოვრებაში გაატარებდა (ვეზირების ხელით) და ამ გაგებითაც სრულყოფდა დარბაზის განაგისს. დოკუმენტებს კი – დარბაზში კენჭისყრით, კოლეგიალურად მიღებულ „განაგისს“ – ყოველთვის მეფის ბეჭედი და ხელრთვა აგვირგვინებდა. თუ „ძეგლის დების“ მიხედვით განვსჯით, „მეფეს შეეძლო დარბაზის განაჩენი არ შეეწყნარებინა“ (ხიზანიშვილი 1982, 316), ანუ ვეტოს უფლებითაც ესარგებლა...

დამოწმებანი

- ანთელავა, ილია. 1980. *XI-XV საუკუნეების საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური ისტორიის საკითხები*. თბილისი: განათლება.
- ბადრიძე, შოთა. 1979. საშინაო პოლიტიკური ვითარება თამარის მეფობაში. *საქართველოს ისტორიის ნარკვევები*, ტ. 3. თბილისი: საბჭოთა საქართველო.
- Багратиони, Давид. 1959. *Обозрение Грузии по части прав и законо-ведения*, Тбилиси: Издательство академии наук.
- ბასილი ეზოსმოდღარი. 1996. ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი. *ძველი ქართლის ცხოვრება*. გამოსაცემად მოამზადეს აკადემიკოსებმა: ილია ანთელავამ და ნოდარ შოშიაშვილმა. თბილისი: ნიკე ბერძენიშვილი, ნიკო. 1965. *საქართველოს ისტორიის საკითხები*. წიგნი III. თბილისი: მეცნიერება.

- ბერძენიშვილი, ნიკო. 1973. *საქართველოს ისტორიის საკითხები. წიგნი VI. საქართველო XI-XVIII საუკუნეებში*. თბილისი: მეცნიერება
- ბერძენიშვილი, ნიკო. 1979. საზოგადოებრივი კლასები და კლასობრივი ბრძოლა. *საქართველოს ისტორიის ნარკვევები 8 ტომად, ტ. III*. თბილისი: საბჭოთა საქართველო.
- Вардан Великий. 1861. *Всеобщая история*. пер. Н. Эмина. сетевая версия – Thietmar. 2004 <http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Vardan/frametext3.htm> (05. 05. 2017).
- ვაჩიეიშვილი, ალექსანდრე. 1963. *ნარკვევები ქართული სამართლის ისტორიიდან – III*. გ. თარხნიშვილის რედ. თბილისი: თსუ-ს გამომცემლობა.
- ლორთქიფანიძე, მარიამი. 1979. საქართველოს საგარეო და შინაპოლიტიკური ვითარება XII ს. მეორე მეოთხედიდან 80-იანი წლების დასაწყისამდე *საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. ტ. 3*. თბილისი: საბჭოთა საქართველო.
- მამულია, გურამი. 1987. *პატრონყმობა*. თბილისი: მეცნიერება.
- მელიქიშვილი, გიორგი. 1973. *ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება და საქართველოში ფეოდალურ ურთიერთობათა განვითარების ზოგიერთი საკითხი*. თბილისი: მეცნიერება.
- მესხია, შოთა. 1979. *საშინაო პოლიტიკური ვითარება და სამოხელეო წყობა XII საუკუნის საქართველოში*. თბილისი: თსუ.
- მესხია, შოთა. 1982ა. XI-XIII სს. საქართველოს სახელმწიფოებრივი წყობის ისტორიიდან. 'საკარგავის' მნიშვნელობისათვის. *საისტორიო ძიებანი ტ. 1*. თბილისი: მეცნიერება.
- მესხია, შოთა. 1982ბ. საქალაქო კომუნა შუა საუკუნეების თბილისში. *საისტორიო ძიებანი, ტ. 1*. თბილისი: მეცნიერება.
- ჟამთაღმწერელი. 1987. ასწლოვანი მათიანე, *საქართველოს ისტორიული წყაროები – 48*. თბილისი: მეცნიერება.
- Рабство. 1989. *Философский энциклопедический словарь*. Аверинцев С, С. и др. ред. Москва: Советская Энциклопедия.
- რუსო, ჟან-ჟაკი. 1997. საზოგადოებრივი ხელშეკრულება. თბილისი: მშვიდობის, დემოკრატიის და განვითარების კავკასიური ინსტიტუტი.
- უცნობი მემათიანე. 1996. ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი. *ძველი ქართლის ცხოვრება*. თბილისი: ნიკე.
- Finer, S. E. ed. 1999. *The History of Government – 2. The Intermediate Ages*. Oxford University Press.
- ფურცელაძე, დავით. რედ. 1988. *ძეგლის დადება გიორგი მეხუთის ბრწყინვალისა*. ტექსტი მოამზადა და რუსულად თარგმნა დავით

- ფურცელაძემ. თბილისი: მეცნიერება ძველი ქართული ენის შეერთებული ლექსიკონი. 2008. თბილისი: საქართველოს საპატრიარქოს გამომცემლობა.
- ნიზანიშვილი, ნიკო. 1982. რჩეული იურიდიული ნაწერები. მოამზადა და შენიშვნები დაურთო ისიდორე დოლიძემ. თბილისი: მეცნიერება.
- ჯავახიშვილი, ივანე. 1982. ქართული სამართლის ისტორია I. თხზულებანი 12 ტომად, ტ. 6. თბილისი: თსუ-ს გამომცემლობა.
- ჯავახიშვილი, ივანე. 1984. ქართული სამართლის ისტორია II. თხზულებანი 12 ტომად, ტ. 7. თბილისი: თსუ-ს გამომცემლობა.
- ჯუანშერი. 1996. ცხოვრება და მოქალაქეობა ვახტანგ გორგასლისა. ძველი ქართლის ცხოვრება. თბილისი: ნიკე.
- Hellie, Richard. 2017. Slavery. Encyclopaedia Britannica. Encyclopædia Britannica, inc. Last updated: 2-21-2017. <https://www.britannica.com/topic/slavery-sociology> (18. 12. 2017).